

Я. В. ЯНУШ

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ГУМОРУ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ
(НА МАТЕРІАЛІ П'ЄС І. КАРПЕНКА-КАРОГО, М. СТАРИЦЬКОГО,
М. КРОПИВНИЦЬКОГО)

Основу словесних засобів комічного в п'єсах українських драматургів кінця ХІХ і початку ХХ ст. становить народно-розмовна мова, зокрема емоційна та експресивна лексика.

Для створення гумористичного ефекту особливо широко використовуються емоційно забарвлені, деформовані та інші ненормативні слова. Серед емоційно забарвлених на першому плані вживаються слова вульгарні, лайливі, згрубілі тощо. Вони надають мові персонажів яскраво вираженого комізму. Показові щодо цього мовні партії Мартина Борулі з однойменної комедії І. Карпенка-Карого, Хіврі з п'єси «Сорочинський ярмарок» М. Старицького, баби Риндички з комедії «По ревізії» М. Кропивницького та ін.

Майже кожна репліка Мартина, звернена до його робітника Омелька, рясніє лайливими, негативно-оцінними «епітетами»: *люципір*, *бусурман*, *ірод*, *супостат* та ін. Цікаво, що всі згрубіло-образливі слова на адресу Омелька мають більше жартівливий, ніж вульгарно-образливий характер, бо Мартин по-своєму симпатизує Омелькові і звик до нього, напр.: «[М а р т и н:] Що ж мені тепер з тобою робить? Га? Що? Розкажуй, *анахтема*, як було діло?.. Говори, говори, *бісова патяка*, буду мовчати, говори!» (К-К., I, 338)¹.

Сприяють створенню гумористичного ефекту і вульгарно-лайливі слова у мові Хіврі ними вона наділяє свого чоловіка Солопія і хлопця Панька (*ланець ідол*, *волоцюга* та ін.), та баби Риндички (*шельмена дочка*, *задрипанка*, *нечупайда* тощо).

У сатирично-викривальних комедіях («Сто тисяч», «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «За двома зайцями» М. Старицького та ін.) негативно-оцінні розмовно-знижені слова набувають гострого сатирично-гумористичного спрямування, допомагаючи авторам глибше охарактеризувати типи, породжені тогочасною об'єктивною дійсністю. Так, у мовній партії Пузиря («Хазяїн» І. Карпенка-Карого) негативно-оцінні слова, звернені до афериста Петьки Михайлова, набувають виразного сатирично-гумористичного забарвлення, бо Пузир, наділяючи свого спільника по афері низкою вульгарно-образливих слів, насправді є таким же аферистом, як і об'єкт його висміювання: «[П у з и р:] Он які люде понаставали: *прахвости із прахвостів*, *анафемі із анафем!* Обмане, обікраде, заріже, ограбить, чортові душу продасть — аби гроші! Ні сорому, ні честі!.. Чи чувано, коли про такі діла? *Голяк масті* Петька Михайлов, не маючи ні шеляга в кишені, умудряється брати гроші в банках... І такий *злодій*, *мошеник*, *грабитель* тягне за собою в тюрму чесного, ні в чім не винуватого хазяїна!» (К-К., II, 377).

Подібну функцію виконують вульгарно-образливі слова, посилені характеристичними епітетами, *проста мужва*, *свинота необразована* та ін. у мові Голохвостого («За двома зайцями» М. Старицького), які він вживає щодо дійових осіб, представників народних мас. Комічний ефект таких епітетів, їх сатирична спрямованість виникає внаслідок того, що Голохвостий сам — людина безграмотна і нікчемна, «перевертень», як його влучно називає Секлита.

У межах емоційної і експресивної лексики широко вживаються для створення комічного ефекту розмовно-знижені синоніми, зокрема до дієслова *говорити* (*торохтіти*, *тяпати*, *патьякати*, *варнякати*, *бубоніти*, *ляпати*, *базікати*, *пацекувати*, *плескати*, *молоти язиком*, *верзти язиком*, *щелепами кивати*, *язиком махати* і под.). Емоційні та експресивні синоніми є в розглядуваних п'єсах усіх авторів, їх гумористичне спрямування здебільшого розкривається в контексті.

Засобом створення комічних ситуацій у п'єсах, в першу чергу М. Старицького і

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: *Карпенко-Карий І. (Тобілевич І. К.)*. Твори: В 3-х т. — К., 1960-1961. Скорочено подаємо прізвище автора [К-К.], римськими цифрами позначаємо том, арабськими — сторінку. Відповідно скорочуємо: *Кропивницький М.* Твори: В 6-ти т. — К., 1958-1959 (далі: Кроп.); *Старицький М.* Твори: В 8-ми т. — К., 1964 (далі: Стар.).

М. Кропивницького, виступають і зменшено-пестливі слова, в основному звертання відповідної семантики, які характеризують тільки мову комічних персонажів (писарів, дяків, семінаристів, сільських «начальників» та ін.), що змальовуються в сатирично-гумористичному плані. Густо рясніє такими словами мова Голохвостого: *куріпочко, канахветочко, щіточко* і под. Комічний ефект їх залежить від контексту і від того, у мовній партії якого персонажа вони вжиті: «[Г о л о в а:] Знаєш сама, *моя качечко, моя вуточко!* Без тебе тепер і мій чин не потіха мені» (Стар., II, 254); «[П и с а р:] Не казав я, *моя пупонько*, що у мене всякое діло осьде!» (Стар., II, 261) та інші.

Одним із найпоширеніших лексичних засобів гумору в мові зазначеного періоду є деформовані слова. Способи деформації слів були різними, серед них на першому плані фонетична деформація, яка виникала внаслідок перестановки, опускання чи додавання окремих звуків або складів у слові. Ці мовні засоби допомагали драматургам змальовувати в сатирично-іронічному плані типові для того часу постаті, висміювати, засуджувати негативні явища тогочасної дійсності (неуцтво, тупість, п'янство, показна освіченість різних пройдисвітів, що претендували на особливе місце в суспільстві тощо). Характерне в цьому плані мовлення «промотаного цілурника» Голохвостого і «дурноверхої» Проні («За двома зайцями» М. Старицького), колишнього унтер-офіцера Тараса Гупаленка («Суеста» І. Карпенка-Карого), писаря Скубка («По ревізії» М. Кропивницького) та ін.: «[П р о н я:] Міне так солодке обридло! *Кожинного* дня у нас вдома ласощів *етих різних*, хоч свиней годуй! Я ще *больше* люблю *пальцини, наноси...*» (Стар., II, 373); «[Т а р а с:] Тепер хоч не показуйся в *Петербурх* — столицю... Попорчена *мендаль!*» (К-К., III, 50).

Застосовується для створення комічного ефекту і такий різновид словесної деформації, як стилізовані під латинь слова, що виникли внаслідок додавання латинських суфіксів до українських коренів. Прикладом майстерного застосування таких слів є мова Афанасія Івановича Пречистенського з п'єси М. Старицького «Сорочинський ярмарок»: «[А ф а н а с і й І в а н о в и ч:] (поглядаючи на страву). — *Справедлиwendum est*: через них утроба моя до *ковбасорум* і *куркорум* — вопіє» (Стар., II, 339); «[А ф а н а с і й І в а н о в и ч:] Вчений естем *здоровендо: номинативус аква, генетивус акви, дативус...*» (Там же).

Деформація іншомовних слів у мовних партіях представників народних мас могла виникати внаслідок нерозуміння мовцем значення невідомого слова або через те, що слово мало невластивий словам народної мови звуковий склад. Тоді воно замінювалося іншим, відомим чи ближчим вимовою до питомих українських, напр.: [П а л а ж к а:] А де він у біса той... *ростератор?* [М а р т и н:] Регістратор. [П а л а ж к а:] Та не вимовлю» (К-К., I, 335); «[Р и н д и ч к а:] Вислухайте ж мене, *Шелестян Слатович!* [П и с а р:] Севаст'ян Савват'євич! [Р и н д и ч к а:] Ой, батечку, не вимовлю ж я!» (Кроп., I, 515).

Для створення гумористичного ефекту у п'єсах українських драматургів застосовується «мовна мішанина», або так звана ламана мова, яка складається з деформованих іншомовних та російських слів, старослов'янізмів, канцеляризмів тощо, зокрема, для змалювання типових для тогочасної дійсності постатей, які претендували на особливе місце в суспільстві, а по суті були нікчемами. Про це свідчить мова Націєвського («Мартин Боруля»), Афанасія Івановича Пречистенського («Сорочинський ярмарок»), писаря із бурсаків («Утоплена»), дяків Мичковського і Шкварковського («Чумаки») та ін.

Важливе місце серед лексичних засобів гумору в п'єсах українських драматургів займають слова, які набувають комічного звучання внаслідок переміщення їх з однієї стилістичної сфери до іншої.

Найчастіше письменники звертаються до загальноповживаних та специфічно-побутових слів, що у відповідному контексті, переходять до розряду експресивних, розмовно-знижених з яскраво вираженим негативним забарвленням: «[У с а й:] *Осли безухі!* Розтривожили мені нерви вкрай! *Один осел*, не розуміючи жарту, говорі *другому ослові*, другий біжить до третього» (К-К., II, 132—133).

Одним із словесних засобів комізму є також впровадження військової лексики в

розмовно-побутові діалоги. Виняткову майстерність у застосуванні цього і лексичного засобу гумору продемонстрував І. Карпенко-Карий: «[З о л о т н и ц ь к и й:] Дорога Софія Терентіївна, я тут *обстрелював позицію і бомбами і гранатами, і шрапнеллю сипав* — не помагає! *Неприятель уперто не здається*. Давайте *візьмемо в перехресний вогонь*» (К-К., II, 353); «[Т а р а б а н о в:] Одначе простіть, я не виноват. (Падає на коліна). Як лист перед травою! (Показує на Пашу). *Неприятель вискочив на позицію і все повалив у помій*» (К-К., III, 75).

Серед оригінальних лексичних засобів гумору, представлених у п'єсах видатних українських драматургів, слід назвати гру слів, що здебільшого будувалася на зіставленні однозвучних або співзвучних загальнозживаних слів з розмовно-зниженими або термінологічними, іншомовними, які з будь-яких причин могли бути незрозумілими народним масам: « [А ф а н а с і й І в а н о в и ч:] (п'є). Прошу *репетиції!* [Х і в р я:] На здоров'ячко (Налива). Дуже тільки *не репетуйте*, щоб не почули!» (Стар., II, 340).

Важливим лексичним засобом гумору в п'єсах І. Карпенка-Карого, М. Старицького та М. Кропивницького є власні імена, які в драматичному творі у зв'язку з відсутністю авторської мови виконують оцінно-характеристичні функції. Ними створено цілий ряд оригінальних, розрахованих на комічний ефект власних імен: *Тарабанов, Горбачевський-Носач, Кундель, Свербихвостова, Глечик, Лопух, Цибуля, Голохвостий, Черевик, Грище-Прище-Грище-Хомутицький* та ін.

Сатирично-викривальна роль власних імен у мові української драматургії кінця XIX — початку XX ст. виявилася у доборі прізвищ переважно негативно-зневажливої семантики для найменування титулованих панів, дяків, писарів тощо: *граф Лопушанський і граф Рип'яшинський* у І. Карпенка-Карого; *панок Шпонька, писар Печариця, «аблакат» Хропко* у М. Старицького; *пан Перепічка, чиновник Рибкін, писар Приблуда* у М. Кропивницького і под.

Значний інтерес у п'єсах українських драматургів становить такий засіб створення комічного ефекту, як багатослів'я, що можна проілюструвати на мовленні *Протасія Пеньонжки* («Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого). Наділяючи свого персонажа унікальним даром говорити безупинно, підміняючи при розповіді один предмет розмови іншим, автор піддає висміюванню таку людську ваду, як пустослів'я, і одночасно створює колоритну, яскраво комічну постать.

Певне місце серед словесних засобів, розрахованих на комічний ефект, займають іншомовні слова і словосполучення (французькі, польські, німецькі), які вводяться в мовні партії персонажів, що протиставляють себе представникам народних мас. У їх образах висміюються ті типи, які, хизуючись своєю «вченістю», насправді були людьми безграмотними. Таким є, наприклад, *Бонавентура Копач* («Сто тисяч»): «[К о п а ч:] Висватаєм і денежний договір зробимо. *Оле куто, пом-де тер-ля табль, ля фуришет, вів ля Буланже!* Так, Никодимович. [Г е р а с и м:] Та годі вам гіндиків дражнить, ходім обідать. [К о п а ч:] Хе-хе-хе. Досадно, що самі не вмієте. [Г е р а с и м:] На чорта воно мені здалося. [К о п а ч:] Еге, та не забалакаєте! *Альом!* [Г е р а с и м:] Тьфу! Самі ви *Альона*».

Доповнюють лексичні засоби гумору в п'єсах українських драматургів порівняння відповідної семантики. Здебільшого гумористичний ефект порівнянь базується на зіставленні предметів і понять внутрішньо не поєднаних і подібних лише за якоюсь однією ознакою, яка й висувається на перший план. Пор. у І. Карпенка-Карого: «дівчина ряба, як бублик, присипаний маком» («Чумаки»), «Степан рябий, як сороче яйце», ніс у старости «як галанський огірок» («Безталанна»); у М. Старицького: «Проня погана, як жаба», у Голохвостого «довів, як блох у курнику» («За двома зайцями»); у М. Кропивницького: «Горпина окуратна як аглицькі обченьки», «дочка пнеться угору, як той будяк» («Пошилися в дурні») і под.

Серед гумористичних порівнянь у п'єсах українських драматургів зустрічаються й такі, що були результатом індивідуальної творчості письменників, їх винахідливості. Наприклад, *Золотницький* у комедії І. Карпенка-Карого «Хазяїн» порівнює Пузиря з *овечим генералом*, а

сам Пузир своїх овець зіставляє з *військом*. Дранко («Пошилися в дурні» М. Кропивницького) порівнює своїх сімох дочок з *вармією* [армією], Кукса своїх п'ятьох називає цілим *шкадроном* тощо.

Знайшов відображення в мові п'єс українських драматургів такий лексичний засіб гумору, як частий повтор того самого слова або словосполучення в мові одного і того ж персонажа. Так, виразно комічними є постаті Сергія Гупалика («Суєта»), який повсякчасно вставляє поміж вислови інших дійових осіб своє *само собою*, свідка баби Риндички Герасима, що густо пересипає свою мову словами *верно* і *так точно* та старшини з його частим *по щучому велінню* («По ревізії»).

Отже, лексичні засоби гумору в п'єсах І. Карпенка-Карого, М. Старицького і М. Кропивницького дуже об'ємні і різноманітні. Найповніше в них представлено колоритний народний гумор, у творчому застосуванні якого письменники виявили виняткову майстерність і письменницький хист. Одночасно в їх творах знайшов відображення і гумор більш тонкий, сатирично-викривальний, за допомогою якого драматурги піддавали критиці негативні явища тогочасної дійсності.